

ABDULLATÎF HARPUTÎ'NİN HAYATI - ESERLERİ VE KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

Fikret KARAMAN
Erzincan Müftüsü

Bu araştırmamızda; Abdullatîf Harputî'nin hayatı, eserleri ve özellikle "Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli-l İslâm" adlı kitabında yer alan kelâmî görüşleri üzerinde durulacaktır. Bilindiği gibi Harputî, 19. asrın sonu ile içinde bulunduğumuz asrın ilk yıllarında yaşamış ve kelâm sahasında meşhur olmuş bir alimdir. Çalışmamızın bir amacı da merhumun, yeni ilm-i kelâm dönemine yaptığı hizmetini özetle okuyucularımızın dikkatine sunmak ve hatırlatmaktır.

A- HAYATI

1- Soyu ve Doğumu: Abdullatîf Harputî, takriben 300 yıl önce güneyden Harput'a gelerek yerleşmiş "Koca Mehmet Ağa" adında bir zatın torunlarından. Koca Mehmet Ağa, Harput'a gelince, merkez veya köylerinde ikamet etmek için hükümete müracaat etmiş ve kendisine Elazığ'a yaya üç saat mesafede bulunan Germili, Dadaş ve Cünt köyleri verilmiştir. Koca Mehmet Ağa; Mustafa, Mehmet ve Ömer adlarında üç oğlu ile Germili köyünü merkez seçerek buraya yerleşir. İşte Abdullatîf Harputî; Koca Mehmet Ağa'nın beşinci neslinden torunu olarak 1842(1258 h.) tarihinde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Abdullatîf el-Lütî el-Harputî'dir⁽¹⁾. Makalemizde bu ismi kısaca "Harputî" şeklinde zikredeceğiz.

2. Öğrenimi: Harputî zeki, dirayetli ve ilme karşı çok arzulu idi. Talebeliğinin ilk yılları, yüksek tahsil merkezi olan Harput'da geçmiştir. Öğrenimine kendi akrabası, müftü Ömer Naimi efendiden ders alarak başladığını görüyoruz. Bir müddet sonra bölgedeki dersleri de yetersiz göyerek İstanbul'a gidip Fatih medreselerine kaydolmuştur. İstanbul'da, birçok müderris ve alimlerden ders göyerek tahsilini tamamlar. Bir ara ders vermek amacıyla Adana'ya gider ve orada evlenir. Bir müddet orada kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a döner. Harputî, İstanbul'a bu ikinci gelişinde müderris olarak, "Beyazıt Medresesi"ne tayin edilir. Burada görevliken, maaş olarak 15 altın almaktadır.⁽²⁾

3. Aldığı İlmî Rûtbeler: Harputî, Beyazıt medresesinde iken ilmi otoritesini kabul ettirmiştir. Bu yüzden asıl görevi dışında bazı vazifeleri daha yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu görevlerin ilki "Meclis-i Tetkikât-ı Şerîyye Azâlığı"dır. Bu meclis Meşihat dairesinde, kadılarla naiplerin ilâmlarını temyiz yolu ile tetkik etmek üzere teşkil

(1) İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. 2, s. 141-143, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları No: 2, İstanbul 1959.

(2) a.g.e.

olunan heyetin adıdır. Bir başkanın riyasetinde bir kaç üyeden meydana gelirdi. Bu heyetin varlığı, Osmanlı hükümetinin son bulmasına kadar devam etmiştir.⁽³⁾

Yine aynı yıllarda Harputî, Ticaret ve Nafiâ Nazırı Zihni Paşa'nın da ilmi müşavirliğini yapmıştır. Paşa onu çok sever ve hürmet ederek, maaşından başka her ay beş altın lira kendisine verirdi.

Harputî 1901 yılında İstanbul Darü'l Fûnûn'u Osmaniye'ye Kelâm hocası olarak atanır. Darü'l Fûnûn-u Osmaniye, yüksek ilimlerin öğretildiği ve bugünkü üniversiteye tekabül eden bir ilim merkezidir⁽⁴⁾. 1 Ağustos 1898 de "Ulûm-ı Aliye-i Diniyye", "Ulûm-ı Riya-ziyye ve Tabiiyye" ve "Edebiyat" şubelerinden mürekkep bir "Darü'l Fûnûn-u Şahâne" açılmıştır. Bu üniversite de görev yapan kişilerin ilmiye sınıfına dahil olmaları gerekiyordu⁽⁵⁾. İlk yıllarda Harputî'nin bu ilim merkezine tayin edilmesi de onun dirayetli bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Harputî buraya tayin için talip olmadığını, tam tersine bu görevi kabul etmesi için yetkililer tarafından kendisine emir verildiğini ifade etmektedir. "Tenkihu'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l İslâm" adlı eserini de buradaki hocalığı esnasında hazırlamıştır.⁽⁶⁾

Harputî Hicrî 1319 tarihinde ise, "Huzur Hocalığı"na seçilmiştir⁽⁷⁾. Huzur dersleri, sarayda padişah huzurunda "mukarrir" adı verilen zamanın tanınmış alimleri tarafından takrir olunan derslere verilen isimdir. Ramazan ayının ilk gününden başlayarak sekiz derste sona ererdi. Huzur dersleri, kendi sahasında son derece dirayetli olan bilginlere verdirilmekte idi⁽⁸⁾.

Harputî'nin hocalık yaptığı diğer bir ilim merkezi de "Medresetü'l-Vaizîn"dir. Medresetü'l-Vaizîn'de tedris olunan ulum ve fûnûnu hâvî cedvelin üçüncü maddesinde "İlm-i Kelâm" dersi yer almaktadır⁽⁹⁾.

Ayrıca İlmiye Salnamesi üzerinde yaptığımız incelemede "Harameyn-i Muhteremeyn Payelüleri" cedvelinin 18. sırasında, Harputî'nin de isminin kayıtlı olduğu ve 29 Cemaziyel ahir 1319' da bu payeye layık görüldüğü ifade edilmektedir.⁽¹⁰⁾ Bilindiği gibi Osmanlı döneminde "Haremeyn Payesi" de ilmiye rütbelerinden birinin adı idi. Müslümanlarca mukaddes sayılan Mekke ve Medine için kullanılan bir tabirdir.

(3) Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü**, M.E.Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 430.

(4) a.g.e., c. 1, s. 399.

(5) a.g.e.

(6) Abdullatîf Harputî, **Tenkihu'l Kelâm, fi Akâidi Ehli'l İslâm**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1330, s. 3.

(7) Ord. Prof. Ebül'ula Mardin, **Huzur Derstleri**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966, s.274.

(8) Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e, c.1, s.860.

(9) Prof.Dr. Ethem Ruhi Fırlı, **Türk İslâm Tarih Medeniyet ve Kültüründe Fırat Havzası** (Basılmamış tebliğ), Elazığ, 1987.

(10) **İlmiye Salnamesi**, Meşihat Celile-i İslâmiyyenin Ceride-i Resmîyesi, Matba-i Amire, İstanbul, 1334.

4. Ahlakî Yapısı: Harputî'nin latif bir çehreye sahip olduğu söylenir. Daima güler yüzle konuşur, alim, fazıl, mütevazı ve bilhassa fukaraya karşı çok merhametli idi. 1914 tarihinde İstanbul'da vefat edip, merkez efendi kabristanlığına defnedilmiştir.

5. Ders ve Vaazları: Harputî, Beyazıt medresesinin müderrisi iken bir kaç defa icazet vermiştir. Talebelerinden Tokatlı Nuri Efendi yedi yüz kişilik bir imtihanda birinci olarak musabakayı kazandığı dikkate alınrsa, merhumun ilim, kudret ve başarı derecesi daha iyi anlaşılmaktadır. Harputî 1910 yılında Hicaza gitmiş, orada Arapça vaaz vererek böylece Hicaz alimlerinin tebrik ve takdirlerini kazanmıştır. Hayatında yaptığı dinî sohbetlerini ihtiva eden ve kısaca "**Mev'iza-i Abdullatif**" ismiyle zikredilen bir de eseri vardır.

6. Tasavvuf Anlayışı: Harputî gençliğinden beri tasavvufa meraklıydı. Önce Nakşibendi Tarikatının Mürşid-i Beyzâde Hacı Ali Efendiden, sonra da İstanbul'da Şeyhu'l İslâm Uryânîzâde Ahmed Esâd Efendiden inâbe ve icâzet almıştır. "Tarikatte, teşvik yoktur, kendiliğinden gelene de tabiidir ki bir şey söylenemez" dermiş.

B- ESERLERİ

Harputî'nin günümüze kadar intikal eden üç matbu eseri bulunmaktadır. Bunlar hakkında kısa bir bilgi vermekte yarar vardır.

1- "**Mecâlisu'l-Envari'l-Ehadiyyeti ve Mecâmiu'l-Esrari'l Muhammediye**":

Bu eser, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kütüphanesinde 13830 kayıt numarası ile bulunmaktadır. Mukaddimesinde, Hicrî 1306 yılında zilhicce ayının ilk pazartesi günü ikmal edildiği anlaşılmaktadır. Eser 244 sahifedir. İstanbul Mahmudiye Matbaasında basılmıştır.

Dünya ve ahiret hayatıyla ilgili otuz sekiz dersin yer aldığı bu kitap, daha ziyade mev'iza şeklinde yazılmıştır. İlk konusu "İman ve İtikat" son vaaz ise "Kurban Bayramı, ahkamı ve kevser'in manaları" hakkındadır. Merhum derslerinde genel olarak, dünya ve ahiret hayatının önemine dikkat çekerek, insanları girdikleri çıkmaz yoldan, tenbellikten, pinitilikten ve karamsarlıktan kurtarmak için nasihatlar vermiştir. Eserin ağırlıklı metni arapçadır. Kenar ve dip notlarda Osmanlıca açıklamalar görülmektedir.

İşlenen dersler genellikle ayet, hadis, Sahabe-i Kiram ve Ehl-i Sünnet alimlerinin görüşleriyle te'yid edilmiştir. Ayrıca her dersin sonunda konularla ilgili kıssa ve hikâyeler de görmek mümkündür.

2- **Tenkîhu'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslâm:**

Harputî'nin Darü'l Fünûn ve Medresetü'l Vaizin'de müderrislik yaparken kelâm ilmi hakkında yazdığı kıymetli bir eserdir. İlk baskısı 1909 tarihinde İstanbul Necm-i İstikbal matbaasında yapılmıştır. Kitabın o zamanki üzeri fiyatı bir altın liradır. Kitap, Osmanlıca izah ve ilavesiyle 1912 tarihinde ikinci defa aynı yer ve matbaada basılmıştır. Kitabın bir nüshası Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kütüphanesinde 12997 kayıt sırasında mevcuttur. Hacmi 374 sahifedir.

3. Tekmile-i Tenkîhu'l-Kelâm:

Harputî'nin "Tenkîhu'l-Kelâm" adlı kitabını yazdıktan sonra kelâm derslerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu sırada, yaptığı çalışma ve araştırmaları maddeler halinde hazırlayarak yeni bir eser ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce bu maddeleri, bir çalışma sonucunda asıl ana kitap olan "Tenkîhu'l-Kelâm" ile birleştirmek mümkündür.

Bu kitabın da bir nüshası Diyanet İşleri Başkanlığı kütüphanesinde 12742/c demirbaş kayıt numarasında bulunmaktadır. Harputî; 16 Şevval 1330 tarihinde hazırladığı bu eserin mukaddimesinde; -az önce de işaret edildiği gibi- şöyle demektedir: "Tenkîhu'l-Kelâm nâm-ı eseri acizânemin ikinci tab'ından sonra Darü'l Fûnûn ve Medresetü'l Vaizin'de vukubulan bir sene-i tedrisedeki mütalaat ve mükerrerat sahifelerine, satırlarına rakamlar ile işaret olunarak kitab-ı mezkure zamm ve ilave kılındı. Dine hizmet ve ihvana nusret olmak üzere tab'ı ve neşrine mübaderet olundu." Bu eser 193 sahifedir⁽¹¹⁾.

C- KELÂM İLMİNE HİZMETİ VE KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Harputî'nin kelâm ilmine olan katkısından bahsedebilmek için "Tenkîhu'l-Kelâm" adlı eserinin üzerinde durmak zorundayız. Bu eser aynı zamanda yeni ilm-i kelâm devrinin klasik eserleri arasında yer almaktadır⁽¹²⁾.

Harputî kelâm ilminin doğuşuna sebep olan zaruretlerle, te'lif ve tedvinini gerektiren hususları, Taftazânî (722-797)'yi örnek göstererek şöyle demektedir: "Peygamberimiz (s.a.s.) ile sahabe-i kirâmın şerefli sohbetleri ve tabiinin de bu devreye olan yakınlıklarının bereketiyle kalpler şüphe ve fesattan uzaktı. Asırlarında Akâidden bahsedilerek, sözle mücadele vukubulmadığından ilm-i kelâm te'lif ve tedvin olunmamıştır. Önceki asırların başlarında müslümanlar çeşitli fırkalara bölünerek aralarında akide bakımından bir çok bid'at ortaya çıkmıştır. "Fırka-i Naciye"ye mensup olan Ehl-i Sünnet alimleri tarafından sapık fırkaların bid'at ve dalaletlerini araştırmak ve bunların red ve iptali yoluna gitmek lüzumu hissedilmiş, bunun üzerine Kelâm ilminin tedvin ve te'lif cihetine gidilmiştir. Bu Kelâma, "Kudemâ Kelâmı" adı verilmiştir. Daha sonraki asırların sonralarında da İslâm memleketlerinde, eski Yunan felsefesi yayılarak müslümanlar arasında bir takım şüphelere (kâl-u kal'e) sebep olduğu için, o asrın alimleri de adı geçen felsefeyi Kelâm ilmine mezc etmiş ve İslâm akidesini temelleriyle uyuşması mümkün olmayanlarını red ve iptal etmişlerdir. Bu suretle ortaya çıkan Kelâma da; "Müteehhirler Kelâmı" denilmiştir. Bu durum gösteriyor ki adı geçen alimler zaman ve duruma göre "İlm-i Kelâmın te'lif ve tedvin edilmesinin gereğine özellikle işaret etmişlerdir."⁽¹³⁾

Osmanlı devrinin son kelimcileri arasında yer alan Harputî, Darü'l Fûnûn Medresesinde Kelâm ilmini okutmakla görevlendirildiği zaman şu özelliklere sahip bir kitap hazırlamak istediğini belirterek, metot ve hizmet tarzını açıklamıştır. Hazırlanacak kitap, "Dinin temel inançlarıyla ilgili konuları ihtiva etmeli, inatçı ehl-i bid'atı reddetmeye yeterli bulunmalı ve

(11) Abdullatîf Harputî, *Tekmile-i Tenkîhu'l Kelâm*, İstanbul 1330.

(12) Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, Damla Yayınevi İstanbul, 1981. s. 62.

(13) Harputî, *Tenkîhu'l Kelâm*, s. 5.

çağdaş inkârcıları susturmayı üstlenecek nitelikte olmalıdır. Geçmişteki ehl-i sünnet kelâmcılarının kitapları, kendi devirlerinde reddedilmesi gereken olaylarla, İslâm dininden sapmış bid'ata düşen fırkalar ve eski Yunan hurafelerine tahsis edilmişlerdir. Bu kaynaklarda, asrımızda meydana gelen bir çok bid'atlarla yeni hissi felsefenin zındıklarını çürütecek bilgiler ve deliller bulunmuyordu. Halbuki bize düşen iş, Allah'ın dini olan İslâm'ı korumak için bu yıkıcı eğilimleri ve düşünceleri kökünden söküp atmaktır⁽¹⁴⁾.

1- Harputî ve Tenkîhu'l Kelâm'ın Hazırlanışı: Harputî'nin bu eseri, bir mukaddime (155 sh.), üç rükun (206 sh.), bir hatime (14 sh.); yeterince bölüm ve tali başlıklar halinde tertip edilmiştir. Şimdi kitabın muhtevası ve müellifin görüşleri hakkında kanaat sahibi olabilmek için, çalışmamızın sınırları içinde bir kaç konuya işaret etmek yerinde olur.

2- Mukaddime (Giriş): Harputî eserinin girişinde; Kelâm ilminin tarifi, mevzuu, gayesi, ilim, nazar, delil ve ma'lum gibi beş ana konuyu açıkladıktan sonra, A'raz ve çeşitlerini cevher, kuvvet, madde, cisim, yıldız, gezegen, maden, bitki, hayvan, insan, ruh ve akıl gibi konular olmak üzere, çeşitli alt başlıklar halinde bunları ele almıştır.

3. Kelâm İlminin Tarifi: Kudemâya göre kelâm ilminin tarifi; Mebde' ve Meâd'a ilişkin sıfatları ve fiilleri yönünden Allah'ın zatını araştıran bir ilimdir.

Müteahhirine göre Kelâm ilmi; malumun (bilinenin) durumunu araştıran bir ilimdir. Çünkü malumun durumları sayesinde, kesin delillerden çıkarılan dini inançlar bilinir.

4- Kelâm İlminin Konusu: Kudemâya göre Kelâm ilminin konusu; Allah'ın zatıdır. Çünkü Kudemânın Kelâmı Allah'ın sıfatlarını Mebde ve Meâd'a ilişkin fiillerini araştırır. Allah'ın Mebde'e ilişkin fiiline, örnek olarak âlemi meydana getirmesi, Meâd'a ilişkin fiiline örnek olarak da haşır ve neşir gösterilebilir. Müteahhirine göre, Kelâm ilminin mevzuu, malum (bilinen)'dir. Çünkü malum sayesinde dinî inançları bilinip tanınmaktadır.

5. Kelâm İlminin Gayesi: Kelâm ilminin gayesi; insanı taklid çukurundan yakînin zirvesine yükseltmek, hak yola girmek isteyenleri irşat etmek, inatçı olanları susturmak ve müslümanların inançlarını tehlikeli ve yıkıcıların şüphelerinden muhafaza etmektir. Kelâm ilminin amacının amacı (nihaî gayesi), dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak hususunda aracı olmaktır. Bu iki açıdan Kelâm ilmi, ilimlerin en şerefliisidir⁽¹⁵⁾.

Harputî'nin bu tarif ve açıklamaları; Seyyid Şerif Cürcânî'nin "Ta'rifat" isimli kitabındaki tanım ve muhtevaya dayandırdığı söylenebilir⁽¹⁶⁾.

6. Din ve Vahiy İlişkisi: Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle bizzat hayra sevkeden ilâhî bir kanundur. Din, ilâhî hükümlerin peygamberlerin kalplerine vahyedilmesine ve inzaline bağlıdır. Dinî hakikatların peygamberlerin kalplerine inzali tabii ve maddi

(14) a.g.e., s. 4-6.

(15) a.g.e., s. 6-11.

(16) Seyyid Şerif Ali İbn'u Cürcânî, Kitabü't-Ta'rifat, Darü'l-Kitabi'l İlmiyye, Beyrut, 1403 h.

âlemin ötesinde bir takım manevî ahval cümlesinden olup maddiyat gibi zahiri duyularla görülmezler. Yalnız duyulara dayalı delillerle te'yid edilerek halis vicdanla varlığı kabul edilir. Vahyin tabiat ve madde âlemindeki örneği, zaman zaman kalplerimize gelen yüce manaların ilhamıdır. Bütün dış eserlerin madde ve tabiata isnadı, madde ve maddiyata hasır ve kasr ile maddenin fevkindeki manevî mevcudatın red ve inkârı, delilsiz bir hükümdür. İnad eseri olmaktan başka bir şey değildir. Peygamberlerin peygamberlik davalarını tasdik eden deliller, mu'cize ile sabittir. Peygamberlere vâkî olan vahiy ve inzâl hali, dinin esasıdır. Vahiy ve inzalsiz din olamaz. Vahiy ve inzal olunan Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed (a.s.) gibi peygamberlerin dinlerine din denilmesi doğru olur.

Harputî yukarıda yapılan tarifi dışında kalan bir dinin ilâhî bir din olmayacağını, fûruatında mutlaka ihtilâflar çıkacağını belirterek bu dinlere "Taklîdî din" adını vermiştir. Mütefekkirlerin din ile ilgili aşağıda gelecek tanımlarını da yeterli görmemektedir. Onlara göre din; insanın hakikatına bitişik, ondan ayrılmayan bir vasıf olup şöyle tanımlanmıştır. Din; insana ilham olunan bir manadır. Ve tabiatın muhtaç olduğu, tabiat üstü bir kuvvetin varlığını tanımaktan ibarettir. Bu mana aslı itibariyle ihtilâflı değildir. Fakat fûruatı itibariyle suret ve şekilleri farklıdır. İşte böyle bir din, bu dinin mensubuna göre ilahî bir din değildir. Aksine o yapma bir dindir ki o, mütefekkirlerin fikirlerini ve hevalarını gerçek semavi dinlere karıştırılmasından yapılmaz. Bir cemaatin veya bir ferdin kendi içtihadı ve kanaatıyla ortaya koydukları görüşleri de din olamaz. Belki o toplumun veya ferdin görüşü ve mezhebidir. Yine Harputî'ye göre, Buda dini, Aristo dini ve mecûsî dinine, tabii din denilemez. Mezhepleri denilir. İlâhî dinlerinde her biri, aslında hak ve müddeti içinde geçerlidir. Ancak bu din etbai tarafından yapılan tahrifatla batıl olur ve kendisine ait müddetinin bitmesiyle de mensuh olup kendisiyle amel edilmeyen bir din haline gelir.

Harputî geçmiş kavimlerin, dinlerini tahrif ettiklerini, bu yüzden dinlerin birden fazla olduğunu, mensuh dinlerin yenisiyle teceddüt ettiğini de şöyle açıklamaktadır. Dinler tahrifleriyle tashiha, müddetlerinin sona ermesiyle tahdide muhtaç olup peygamberlerin çoğalmasına ve dinlerin farklılığına sebep olmuşlardır. Hz. Musa (a.s.)'ın dini ve kitabını Yahudiler yalan ve iftiralarla tahrif etmişlerdir. Onları düzeltmek için gönderilen peygamberler, öldürülmeleri üzerine, Hz. Musa (a.s.)'ın dini, Hz. İsa (a.s.) ve hıristiyanlıkla tashih ve tecdid olunmuştur. Hz. İsa (a.s.)'ın dinini kabul etmeyen yahudiler kendi muharref dinleri üzerinde kalmaya devam etmişlerdir. Hz. İsa (a.s.)'ın semâya ref'inden sonra, hıristiyanlarda doğudan, halkı putperest olan batıya hıristiyanlığı taşımışlardır. Burada hıristiyanlığı yayarak, başkalarına kabul ettirmeye çalışırken kendileri de başta putperestliğin bir çişidi olan "Teslis Akîdesi" olmak üzere bir takım hataları ve batıl görüşleri hıristiyanlığa sokmuşlar ve onu tahrif etmişlerdir. Birbiri peşine tahrif olunan yahudilik ve hıristiyanlık dinleri Hz. Muhammed (a.s.)'ın getirdiği İslâm diniyle yenilenmiş ve düzeltilmişlerdir.

Her iki dinin tahrif olunmasından sonra yahudilik, yalan ve hurafelerle doldurulmuş, hıristiyanlık ise, cehalet ve sapıklıkla hak din olma vasfını kaybetmiştir. Her ikisi de akıl ve hikmetten mahrum ve hakikatten uzak bulunmaları sebebiyledir ki, yahudi ve hıristiyanlardan akli ve tabii bilimlerle meşgul olanların bir kısmı hıristiyanlığa dil

uzatmışlar, daha sonra da bütün ilahi ve semavi dinleri inkar etmeye kalkışmışlar. Onun yerine akıl ve içtihadlarıyla kanunları koymuşlar, bu kanunlara din veya tabii din, kendilerine de "Mütefekkirler" veya "Aydın görüşlüler" ünvanlarını vermişlerdir. Madde ile tabiat perdelerinin karanlığında kalan ve hayvanlar gibi maddiyat ve mahsusat basamaklarını aşamayan, nurlarının yokluğu ile tabiat ötesi maneviyatı idraktan mahrum bulunan karanlık düşünce sahipleri ilâhî ve hakiki dini idrak ve ihata edemediklerinden vazettikleri kişisel uydurma tabiatın fevkinde, tabiatın muhtaç bulunduğu bir kuvvetin varlığını idrak ve bilmekten ibarettir demişler. Nübüvvet; ölümden sonra dirilmeyi ve diğer hükümleri dinlerin fûruatından saymışlardır. Tabiat üstü bir kuvvetin varlığını kavramak her insanda fitrîdir ve her insanda mevcuttur. Dolayısıyla her insan dinin asliyle mütedeyyindir. Zaten dinin asli varlığında insanların ihtilâfları yoktur. İhtilâf dinlerin fûruatındadır. Dinlerin fûruatındaki ihtilaf asıldaki birliğe asla zarar vermez. Bu cihetle dinlerden ihtilâf kalkar demişlerdir⁽¹⁷⁾.

7- Nazar: Harputî nazarı özetle şöyle tanımlar: "Bilinen şeyleri, bilinmeyene gitmek için düzene koymaktır." Allah'ı tanımada nazar metodu vacip hükmündedir. Buna gerekçe olarak şu âyetler gösterilir:

"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sahiplerine şüphesiz deliller vardır."¹⁸ "Göklerde ve yerlerde neler var, bir bakın de"⁽¹⁹⁾.

Birinci âyetin nuzulu sırasında Hz. Peygamberin buyurduğu şu hadis de delil gösterilmektedir: "Bu ayeti ağzında telaffuz ettiği halde manasını tefekkür etmeyen kişiye yazıklar olsun."⁽²⁰⁾

O halde, Allah'ı bilmek kayıtsız olarak vacibtir. Bu da ancak nazar yoluyla tamamlanır.

8- Ruh: (Nefis): Harputî; filozofları, kelâm bilginleri ve sûfilerden bir cemaati örnek göstererek; ruhun tanımını şöyle yapmaktadır:

Ruhlar; bedenlerle tedbir ve tasarruf ilişkisiyle, ilişkili olan soyut cevherlerdir. Bu cevherlerin bedenlerle ilişkisi; aşkın aşkının mâşuka ilişkisi gibidir. Harputî ruhun mahiyeti, bedenle olan bağlantısının keyfiyeti hakkında ise ortaya atılan görüşleri şöyle özetlemektedir: "Ruh zatıyla mücerred, taallûku ile maddidir. Cebrail (a.s.)'ın bir beşere temessül ettiği gibi ruh da, bedene temessülü ve taalluku itibariyle maddidir."

Ruhların bazı özellikleri (hükümleri) de vardır. Mahlûk ve hadistirler. Buldukları bedenlerde dengelidirler. Bir beden için iki ruh, bir ruh için iki beden birlikte bulunamaz. Tenâsuh fikrini kabul edenlerin sandığı gibi bir başka bedene de intikal edemezler. Bedenler yok olsa bile onlar baki kalırlar. Filozofların görüşlerine aykırı olarak ruhlar, külliyat ve cüz'iyatı idrak ederek onları hatırlamaktadırlar. Mu'cize ve kerâmet gibi bazı olağanüstü

(17) Harputî, Tenkîh, s. 8-11.

(18) Âl-î İmrân/190, Nazar konusunun özeti alınmıştır.

(19) Yunus/101.

(20) Zemahşerî, El-Keşşaf, c.1, s. 348 (Hadis, İbn-i Murdeveyh ve Hz. Aişe tarafından ri vayet edilmiştir).

halleri vardır. Sihir, nazar alışılmışın dışında bazı olaylarla karşılaşmak, olayları vukuundan önce hissetmek ve rüyada çeşitli olaylarla karşılaşmak gibi⁽²¹⁾.

9- İlâhiyat Kısmı: Tenkîhu'l Kelâmın ikinci kısmında; isbat-ı vacib, Allah'ın sıfatları, Ru'yet, Ef'ali İlâhiyye, Hidâyet, Idlâl, İman, Küfür, Rızık ve Ecel gibi konular bulunmaktadır. Bunlardan iman hususunu özet olarak açıklayalım: Harputî iman konusunu incelerken, İmam-ı Azam, İmam-ı Maturîdî, Neseî ve Eş'arî kelâmcılarının görüşlerinden büyük ölçüde yararlanmışır.

Lügatte imân; muhbirin hükmünü tasdik etmek, iz'an ve kabul ile sadık kalmak manasındır⁽²²⁾.

İslâm dinindeki tarife göre iman; Yüce Allah'ın vahdaniyyetini, Peygamberimiz (s.a.s.)'in Nübüvvetini, diriliş (ceza) gününü, ahretin hak olduğunu ve zarurât-ı diniyyeden olan bütün hükümleri kabul ve tasdik etmektir⁽²³⁾.

İtikâdî hükümlerin kesin olanlarını inkâr etmek küfürdür. İslâm dininden olduğu zarûrî ve kat'î surette bilinmeyen hükümler icthadî hükümlerdir. Zarurât-ı diniyye değildir. Bunları inkâr eden kâfir olmaz. Kişi imanı kalbiyle tasdik etmiyorsa, Allah'ın nezdinde kâfirdir. Kalbiyle tasdik etmeyen münafık da bunun gibidir. Bunlar iman etmiş olamaz. Bunun için sadece ikrâr, imana dahil bir cüz değildir. Ancak imanın haricî bir şartı olabilir.

İmanın mahalli kalbdir. Bu durum şu ayetlerden daha iyi anlaşılacaktır:

"... İşte Allah, imanı bunların kalblerine yazmış, katından bir nur ile onları desteklemiştir"⁽²⁴⁾.

"Gönlü imanla dolu olduğu halde, zor altında olan kimse müstesna, inandıktan sonra Allah'ı inkâr edip, gönlünü kâfirliğe açanlara Allah katından bir gazab vardır; büyük azab da onlar içindir"⁽²⁵⁾.

"Ey Peygamber! Kalbleri inanmamışken, ağızlarıyla "inandık" diyenler, yahudilerden yalana kulak verenler ve başka bir topluluk hesabına casusluk edenlerden inkâra koşanlar seni üzmesin."⁽²⁶⁾

Harputî imânın tarifini Cibril hadisesine göre de yapmıştır. Bu durumda imân; "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve kadeere inanmak ve tasdik etmektir."⁽²⁷⁾ Bu tanımdan da anlaşılabilir; imânın tasdikten ibaret olduğu, dil ile ikrârın ise imândan cüz olmadığıdır. O halde dilsizlik veya zorlama gibi bir sebeple kalbiyle iman esaslarını tasdik edip diliyle ikrar edemeyen kimsenin imanlı olduğunda şüphe yoktur. Zira bu hususta icma ve ittifak vardır⁽²⁸⁾.

(21) Harputî, Tenkîhu'l-Kelâm, s.139-147.

(22) Harputî, Tenkîhu'l-Kelâm, s. 249 (6 nolu dipnot).

(23) a.g.e.

(24) Mücadele/22.

(25) Nahl/106.

(26) Maide/41.

(27) Sahihu'l Müslim, c.1, s. 37, H. No: 11.

(28) Tenkîhu'l-Kelâm, s.287-305 Özeti.

10- Nübüvvet: Harputî Tenkîhu'l Kelâmın ikinci bölümünde üç bahis halinde, Nübüvvet ve Nübüvvetin mu'cize ile isbatı, hükmü, lüzumu ve şartları, peygamberler için caiz olan ve olmayan şeyler, Hz. Muhammed (a.s.)'in peygamberliği, isbatı ve özellikleri, Kur'an ve İsrâ mu'cizesi gibi konulara yer vermiştir.

Nübüvvet: Kendisine vahyolunanı tebliğ etmek için, Allah'ın halka gönderdiği elçinin sıfatıdır.

Risâlet: Kendisine vahyolunanı tebliğ etmek amacıyla, Allah Teâla'nın halka gönderdiği elçinin sıfatıdır. Nübüvvet ile risâlet birbirlerine eş anlamlıdır.

Nübüvvet hem aklen mümkün, hem de naklolunan mütevatir haberler ve mu'cizelerle sabittir. Zira Cenab-ı Hakk'ın kullarına ihsan ve lütufta bulunması tabiidir. O halde insanlardan seçilmiş bazı kimselere vahiy gönderilmesi ve onların saadet ve mutluluğunu ilgilendiren hükümlerin bildirilmesi de gayet tabii ve mümkündür. Hatta bazı bilginler ve filozoflar peygamber gönderilmesinin vücubiyetine inanmışlardır. Bazı ilâhi kanunların tebliğ edilmesi, insanlar arasındaki fesadın kaldırılması, dünya ve ahiretle ilgili işlerin düzenlenmesi için Yüce Allah'ın bir insanı seçip görevlendirmesi kullarına dünyevî ve uhrevî bir lütfudur. İşte bu maksat ve zaruretle gönderilen insan peygamberdir. Kanunu ise getirdiği "kitap" ve "sünneti"dir.

Harputî nübüvvetin hükmü hakkındaki farklı görüşleri de şöyle sınıflandırmıştır:

a) Filozoflara göre, Yüce Allah'ın insanlara peygamber göndermesi vacibtir. Çünkü Cenab-ı Hak için cimrilik düşünülemez.

b) Mu'tezile de Nübüvvetin kullar için daha faydalı olduğunu ileri sürerek peygamber gönderilmesinin Cenab-ı Hak üzerinde vacib olduğu görüşünü benimsemiştir.

c) Hanefî âlimlerine göre ise, Nübüvvet; "Hikmet-i ilâhiyyenin muktezasındandır." Bu durumda ehl-i sünnete göre, insanlara peygamber göndermesi "Yüce Allah'ın bir lütfu ve rahmetine" dayanmaktadır.

Hz. Muhammed (s.a.s.)'in nübüvveti ve özellikleri, maddî ve hissî mu'cizelerle sabittir. Bu mu'cizeler üç çeşittir:

1- Hz. Peygamber (s.a.s.)'in zatı ve nübüvveti hakkında meydana gelen mu'cizelerdir. İki omuzu arasında bulunan peygamberlik mührü gibi.

2- İnsan ve diğer canlılarla ilgili olup, onlardan meydana gelen mu'cizelerdir. Hz. İsa (a.s.)'in, peygamberimizin nübüvvetini önceden haber vermesi gibi.

3- Cansız varlık ve cisimlerde ortaya çıkan mu'cizeler, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in parmağının işaretleriyle ayın ikiye bölünmesi gibi⁽²⁹⁾.

11- İsrâ ve Mi'rac: Harputî Peygamberimiz (s.a.s.)'in birçok mu'cizeler arasından isrâ ve mi'racın ehemmiyetine binaen ayrı bir başlık halinde zikretmiştir. Buna göre; Hz. Muhammed (s.a.s.)'in birçok mu'cizeleri arasından isrâ ve mi'racın ehemmiyetine binaen

(29) a.g.e.,

ayrı bir başlık halinde zikretmiştir. Buna göre; Hz. Muhammed (s.a.s.)'in bir geceleyin **Mescid-i Haramdan, Mescid-i Aksâ'ya götürülmesine "İSRÂ"**; oradan yükseklere çıkarılmasına da **"MİRAC"** denir. Bütün ümmet mi'racı bu haliyle kabul etmiştir. Ancak selef ve halef, mi'racın keyfiyeti hakkında ihtilâfa düşmüşlerdir.

Ümmetin bir kısmı, mi'racın ruh ile ve uykuda rüya ile gerçekleştiği görüşüne sahip olmuşlar ve şu âyetle Mâlik bin Sa'sa'nın rivayet ettiği şu hadisi gerekçe olarak ileri sürmüşlerdir:

"Sana: "Rabbin şüphesiz insanları kuşatmıştır." demiştik; sana gösterdiğimiz rüya ile Kur'an'da lânetlenmiş ağaçla sadece insanları denedik."⁽³⁰⁾ **"Ben Mescid-i Haramda uyurken Cebrâil bana geldi" daha sonra şöyle buyurdu: "Ben mescidde iken (yine) uyandım."**

Ümmetin çoğunluğu mi'racın uyanıkken cesetle birlikte ruh ile olduğuna kanaat getirmişlerdir. Harputî mi'rac konusunda bu iki görüşten birini tercih etmemiş, fakat sûfilerin görüşünü aktararak en toparlayıcı görüş, sufilerin görüşüdür demek suretiyle bir kanaat belirtmiştir. Sufiyyenin bu husustaki görüşü ise şöyledir: "Mi'rac, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ruhaniyetinin bedene galebe etmesiyle ve beşeriyetin melekiyete, insanlık âleminden melekût hatta lâhut âlemine yaklaşması sebebiyle vukubulmuştur." Nitekim Rasulullah (s.a.s.)'e vahiy indiği zaman da aynı hal meydana geliyordu. Zira bu durumda onun halktan ayrıldığı, kendisinden ter boşaldığı bilinmektedir⁽³¹⁾.

12- Sem'iyat: Harputî eserinin üçüncü kısmını iki bölüm şeklinde sem'iyata ayırmıştır. Diğer bölümlerde olduğu gibi burada da aklî ve naklî delillere yer verilmiştir. Naklî deliller daha çoğunluktadır.

Kabir ehli hakkında; kendilerine parçalarından bir kısmına da olsa, bir tür hayata döndürmek suretiyle, nimetlendirme, azaplandırma ve sual hallerinden her biri mümkündür. Bu aklen imkânsız değildir. Bünyenin hayat için hazırlayıcı bir şart olduğunu kabul eden filozoflar ve bünyenin hayat için illet olduğunu düşünen tabiatçılar ile ölünün kendisinden idrâkin meydana gelmesi imkânsız olan bir cansız olduğunu sanan bir kısım şîî ve mu'tezilî bilginler yukarıdaki görüşe katılmazlar. Ehl-i sünnete göre ise; bu haller akıl yönünden muhal olmayıp mümkündür. Bu hususta varid olan nassları te'vil etmeksizin zahirine terk etmek ve olduğu gibi tasdik etmek vacibdir⁽³²⁾.

Ahiret âleminin halleri arasında yer alan, ölümden sonra haşir, yeniden dirilme, kitapların verilmesi, sevap ve günahların tartılması, sual, hesap, şefaatin kabul olması, sırat, cennet ve cehennem varlığı mümkün olup, akıl yönünden muhal değildir. Nakil yönünden de nass bulunmaktadır⁽³³⁾. Ehl-i sünnet alimleri daha önceki eserlerinde beyan ettikleri gibi Harputî de yukarıda zikredilen konulara âyet ve hadislerle işaret ederek işin key-

(30) İsrâ/60, Hadisin tam metni, S. Buhari, c. 5. s.66 da vardır.

(31) Harputî, Tenkîhu'l-Kelâm, s.305 v.d.

(32) Harputî b'as ve haşir hakkında şu âyetleri göstermiştir: Zümer/42, Enbiyâ/104, Kıyâmet/28, İsrâ/50-51, Ya-sin/79, Rum/127.

(33) Kitapların verilmesi: İsrâ/13, İnşikâk/7-12; Mizan: A'raf/8, 9, Enbiyâ/47, Kariâ/6-9
Sual: A'raf/6, Hicr/92-93, Saffat/24.

fiyetini Yüce Allah'a havale etmektedir.

Harputî bu bölümün sonunda kıyâmetin zorluklarını, artlarını ve alametlerini âyet ve hadislere dayandırarak şunları söylemektedir: Kıyâmetin en önemli zorlukları hesap için bekleme müddetinin uzun olması, sual korkusu, el ve ayakların şahitlik yapması, amellerin tartılması, hesap ve sıratı geçmek gibi diğer heyecanlı hallerdir.⁽³⁴⁾

Kıyâmetin küçük âlametleri; ilmin kalkması, cehaletin yaygınlaşması, içkinin çoğalması, haksız yere insanların öldürülmesi, fitne ve fesadın yayılması, akrabalık bağlarının zayıflaması, halk arasında merhamet ve şefkatin kalkması, dinin zayıflaması, nefesine düşkün insanların şöhret ve rağbet görmesi ile amel-i salih sahibi kişilerin hor görülmesidir.

Büyük alâmetler; "Deccalın çıkması, Hz. İsa (a.s.)'ın yeryüzüne inmesi, ye'cüc ve me'cüc'ün çıkması, güneşin batıdan doğması, Dabbetü'l arz denilen bir varlığın çıkması büyük bir dumanın görülmesi, Aden'den bir ateşin çıkması ve insanların çok miktarda göç etmeleridir"⁽³⁵⁾.

13- Büyük İmamet: İmamet, din ve dünya konusunda umumi başkanlık olup, Rasulallah'a halifelik yapmaktır. Zira peygamberimiz (s.a.s.) de, halka ahkâm-ı ilâhiyyeyi uygulamakta Allah'ın halifesi durumunda idi. Kur'an'da ifade edildiği gibi Hz. Muhammed (s.a.s.) yeryüzünde Allah'ın emirlerini icra etmek üzere O'nun "yed"i durumundadır.

"Ey Muhammed! Şüphesiz sana baş eğerek ellerini verenler, Allah'a baş eğip el vermiş sayılırlar. Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir"⁽³⁶⁾

Harputî bu âyeti delil olarak gösterdikten sonra, Hz. Peygamber'in imamet konusunda ashabından hiç kimseye açıklama yapmadığını, karar verme işini "**Ehl-i hall ve'l akd**" denilen bir cemaata bıraktığını ifade etmektedir. Harputî, Hilâfeti, hakikî ve şekli olmak üzere iki kısma ayırır. Gerçek hilâfet; halkın eğitiminde ve müslümanların irşadında Peygamber (s.a.s.)'e tam olarak vekâlet etmekten ibarettir. Peygamberden sonra otuz yıl süreceği haber verilen hilafet, hakiki hilâfettir; şekli hilâfet değil; şekli hilâfet, hükümlerin uygulanmasında, Hz. Peygamber'e vekâlet etmekten ibarettir.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatından sonra hilâfet en önemli işlerden olup, bu hususta icma hasıl olmuştur. Harputî meselenin önemine bu şekilde işaret ettikten sonra imametın görevlerini şöyle saymaktadır: "Ahkâmın uygulanması, hadlerin yerine getirilmesi, fitne ve fesadın önlenmesi, hırsız ve yankesicilerin yok edilmesi, münakaşa ve kavgaların kaldırılması ve kimsesiz çocukların evlendirilip aile sahibi kılınmasıdır."

Harputî eserinin son bölümünde de, imamet makamına gelecek kişiler için şu şartların gerekli olduğunu belirtmiştir: "Müslüman olmak, erkek olmak, akıllı olmak, mükellef olmak, hürriyeti elinde olmak, cesaret sahibi olmak, milletin haklarını korumaya muktedir

(34) Kıyâmet hakkında âyetler: Muhammed/18, Kamer/1.

(35) **Sahih-i Müslim**, c. 4, s. 2226, H. No: 2901.

(36) Fetih/10.

olmak, amme hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde yeterli olmak, gizli yahut gayb olmayıp açık ve görünürde olmaktır. İşte bu sıfatları taşıyan imama biat etmek hatta onu sevmek bile vacibtir. Nitekim İslâm âlimleri de bu şekildeki halifeye, "Hz. Peygamberin vekilidir demişlerdir"⁽³⁷⁾.

14- Ehl-i Sünnetin Şiarı: Ehl-i sünnetin şiarı (alâmeti) beştir:

- 1- Hz. Ebu Bekir (r.a.) ile Hz. Ömer'i diğer bütün sahabilerden üstün tutmak.
- 2- Hz. Peygamber (s.a.s.)'in iki damadı olan; Osman (r.a.) ile Hz. Ali (r.a.)'yi sevmek.
- 3- Cin ve ins peygamberi olan Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ashabını övmek.
- 4- Mestlerin üzerini meshetmeyi uygun ve caiz görmek.

5- Her iyi veya günahkâr olan kişilerin arkasında namaz kılmak. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ashabından birine buğzetmek yahut onlara ayıp ve kusur isnad etmek, Ehl-i sünnet ve'l cemaat yolundan çıkarak bid'at ve dalâlet yoluna girmektir. Cenab-ı Hak, hidayete erdikten sonra sapıklığa düşenlerden bizi muhafaza etsin⁽³⁸⁾.

Buraya kadar Harputî'nin hayatı ve "Tenkîhu'l Kelâm" adlı eserinden sadece bazı bölümleri örnek olarak kısa da olsa işaret etmeye çalıştık. Merhumun kitabın sonunda yer verdiği ve onun samimi arzu ve halis niyetini gösteren şu âyetin meâlini ve diğer paragrafı da aynen buraya almakta yarar görüyorum:

"Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük dokunursa, kendindedir. Ey Muhammed; seni insanlara peygamber gönderdik, şahit olarak Allah yeter."⁽³⁹⁾

"Bu âyetin hükmü gereğince işbu eser-i âcizânemde zuhura gelen hasene, eser-i lütf-i Celil-i ilâhî ve imdad-ı ruhani-î peygamberi olduğu gibi, vukubulan seyyie dahi, kendi acz'u kusurumdan olduğu cihetle, lütf-i celil-î ilâhî mukabilinde hamd ve senâ ve imdad-ı ruhani-i Hz. Peygamberiye karşı da salât'ü selâm ve taksirât-ı acizânemden dahi istiğfar-ı tam ile hatm-i kelâm eylerim. Tevfik Allah'tandır."⁽⁴⁰⁾

(37) Harputî, *Tenkîhu'l Kelâm*, s. 360 v.d.

(38) a.g.e., s. 317.

(39) Nisâ/79.

(40) Harputî, *Tenkîhu'l Kelâm*, s. 374.